

A Jelenések könyve liturgikus elemei

Nehéz felsorolni és elkülöníteni a Jelenések könyve minden liturgikus elemét, mert azok teljességgel átszövik ezt a könyvet. Annyira, hogy vannak, akik szerint az egész könyv nem más, mint egyetlen hatalmas liturgia. O. Cullmann rámutat az őskeresztyén istentiszteletről írt könyvében arra, hogy az egész Jelenések könyve liturgikus szokások tükröződése, az 1,4-ben lévő „Kegyelem és békesség” köszöntéstől a „Jöjj, Úr Jézus” sóhajtásból álló záró imáig a 22,20-ban, sőt az utolsó vers kegyelmet kívánásáig. (Cullmann, 11. A zárójelbe tett nevek utáni számok a tanulmány végén felsorolt művek lapszámait jelzik.) Ezért célszerű először néhány fontosabb összefüggő liturgikus részt exegetikai szempontból áttekinteni – a könyvet mintegy hosszszemlétben nézve –, majd „keresztmetszetben”, bizonyos szempontok szerint rendszerezve foglalkozni az anyaggal. E második szakaszban majd a Jelenések könyvében leírt liturgia szereplőivel, részeivel, forrásaival és teológiai szerepével foglalkozunk.

Bolyki János református lelkész a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának professzora. Tanulmánya eredetileg megjelent: A Doktorok Kollégiuma Évkönyve. 1983. Debrecen 1983. 135–159. – Mivel a tanulmány ökumenikus érdeklődésre tarthat számot és szinte elérhetetlen kiadványban található, a szerző engedélyével újra közöljük.

4,8b–11

Míg a további liturgikus részek mind egy-egy üdvtörténeti eseményhez kapcsolódnak, addig ez a szakasz az állandó *menyei örökimádás* bemutatása. Hiányzik bármiféle üdvtörténeti esemény említése. Maga a szöveg is említi viszont, hogy *anapausis*, szünet, pihenés nélkül, éjjel-nappal folyik a liturgia.

Ezt a liturgiát a Négy Élőlény kezdi meg egy rövid doxológiával, melynek első fele az Ézs 6,3 átalakított Trisagion-ja. Az első, kisebb változtatás, hogy az ottani Jahve Zebaoth helyett itt a hármas tagolású: *theos, kyrios, pantokratőr* megjelölést találjuk. A *pantokratőr* megfelelhet a Zebaoth kifejezésnek (a menyeyei Seregek feletti uralom csaknem Isten mindenhatóságával), a *kyrios* pedig már a Septuaginta megfelelő helyén is szerepel. A hármas tagolás tehát az előtte lévő hármas *hagios*-szal és az utána következő hármas participiumos szerkezettel való hasonulással, valamint az írónak a 3-as szám iránti vonzódásával magyarázható. Lényegesebb változtatás ennél a doxológia második fele. Ez lényegesen eltér az Ézs 6,3b-től, ahol Isten dicsőségét mintegy térbelileg a Föld szélességében hirdeti meg a próféta, míg textusunk időbelileg, a múlt, a jelen és a jövő dimenziójában. Van itt is ószövetségi reminiscencia, mégpedig az Ex 3,14, a Jahve név magyarázata. Lényeges, hogy Istent az „aki volt” és az „aki van” jelzők után nem az „aki lesz” jelzővel illeti, hanem ehelyett az „aki eljövendő” kifejezést használja. Ez jobban megfelel mind a parúzia-várásnak, mind Isten valóságának, aki nem úgy „lesz”, hogy most még „nincs”.

Ezután a Négy Élőlény *doxa*-t, *timé*-t és *eucharistia*-t ad Istennek. A három fogalom tisztázására még visszatérünk. Itt csak azt említjük meg, hogy Isten nevét nem mondja ki a szöveg, hanem participiumos szerkezettel „a Trónon Ülő”-nek nevezi.

A Négy Élőlény hódolatára a 10. v-ben a 24 Vén gesztusa következik. Ezt a *pesontai-proskynésousin-balousin* igék fejezik ki (leesnek, térdrehullva hódolnak és koronáikat a trón elé dobják). Ez utóbbi mozdulatra példát találunk Tacitus *Annales* XV. 29-ben. Amikor a perzsa király *Tiridatész Nero* képmása elé lépett, levette királyi diadémját és a képmás lába elé rakta. A 24 Vén mozdulata is azt fejezi ki, hogy lemondanak a maguk dicsőségéről és Istennek adnak minden dicsőséget.

Az általuk mondott doxológia a 11. versben valamivel hosszabb, mint a Négy Élőlényé. Első része inkább a *Seleukida* királyok vagy *Domitianus* császár által bevezetett liturgiákra emlékeztet, mint ószövetségi előzményekre. Az *axios ei* = 'méltó vagy' – az uralkodók kultuszából vett akklamáció, amit az „Urunk és Istenünk” megszólítás követ, ez a *Domitianus* által bevezetett liturgiában így hangzott: „Dominus et Deus noster”. A doxológia második része viszont fontos többlet *Domitianus* vagy a *Seleukida* királyok dicséretéhez képest. „Te teremtettél mindent.” Ilyet az istenített királyok sem állítottak magukról.

5,8–14

A 7 pecséttel lezárt könyvtekercs bemutatása után az angyal kérdésére: „Ki méltó átvenni?” nem érkezik felelet, sőt hármassal retardálás (visszatartás) következik: a világ hallgat, János sír, a Vén vigasztalja. Ez drámai csöndet teremt és fokozza a várakozást az igazi felelet után. A mindenség hallgatását a 3. versben a 3-as „sem” az égben, „sem” a földön, „sem” a föld alatt teszi feszültebbé, valamint a „ránézni sem” kifejezés. János erős siratása pedig kontrasztként szolgál a mindenség kínos csendjéhez. Mindez nagyszerű drámai előkészítés a következő jelenethez, amikor a megöletett Bárány előlép és átveszi a trónon Ülő kezéből a könyvet.

Ami most már a 8–14 liturgiáját illeti, ez kimondottan a megöletett Báránynak szól és a *passióra* és a *feltámadásra* irányul. Hármassal doxológiával (9b–10, 12b és 13b) mondja el, hogy kicsoda a Bárány és mit tett. A harmadik doxológiában már egybecsendül a Bárány és a Trónon Ülő dicsőítése, de az első két doxológia sem jelent elfordulást Istentől, hiszen a Bárányt azért dicsőítik, mert akart és tudott Istennek engedelmeskedni.

E hármassal doxológia szerkezetére az jellemző, hogy hosszúságuk fordítottan arányos az éneklők számával, s a legbelsőbb körből kiindulva halad a lehető legszélesebb kör felé. Ugyanis az első, a leghosszabb doxológiát a 4 Élőlény és a 24 Vén mondja, a másodikban már a tízezerszer tízezer és ezerszer ezer angyal is bekapcsolódik, a harmadikat *pan ktisma*, vagyis minden teremtmény, az egész teremtettség adja elő.

Külsőség még a leborulás a Bárány előtt, a *kithara* és az illatáldozathoz való aranycsészék használata – ezekről még lesz szó –, valamint a Négy Élőlény „Amen” antifónaszerű válasza a doxológiákra.

A három doxológia közül az elsőt a 9. versben „új ének”-nek, *óde kainé*-nek nevezi a szerző. Az új ének ősképe az Ex 15-ben található, Mózes énekelte az Exodus élménye után a tenger mellett s benne Isten szabadítását magasztalta. Isten minden egyes szabadítására új énekkel felelt népe. Akkor új énekbe kezd a mennyei gyülekezet, akkor ezzel Isten új, szabadító tettét hirdeti, amit a Bárány hajtott végre. *Strack-Billerbeck* könyve mutat rá e hely magyarázatánál nemcsak arra, hogy a rabbinita tradíció szerint a Messiás nap-

jaiban Izráel új éneket fog énekelni a megváltás csodájáról, hanem arra is, hogy a hagyomány szerint Izráel éneke eddig nőnemű volt (sirá), mert úgy tört rájuk a nyomorúság, mint a szülő asszonyra, de a Messiás napjaiban hímnemű éneket (sir) fognak énekelni a Zsolt 98,1 szerint.

Az első doxológia három igével fejezi ki, hogy miért volt méltó a Bárány a könyv elvételére és pecsétjei felbontására. Ezek: *esphagés, égorasas* és *epoiésas*. A Bárány megöletett (ti. értünk), megvásárolt (ti. az ellenség hatalmából) és tett (ti. rendelt és formált) királysággá és papokká. A négy égtájnak megfelelően János 4-es tagozódású kifejezéssel felel a „honnan?” kérdésre: minden törzsből, nyelvből, népből, nemzetségből. Ez az egyház kontinuitására utal. Az egyház részt nyer (participáció) Krisztus királyi és papi felkenetéséből. Tagjai nem külön-külön királyok, hanem együtt „királyság” és külön-külön papok. A királyi funkció hangsúlyozottan futurumos (*basileusousin*), még nem jött el az uralkodás ideje.

A második doxológia azt mondja el, hogy a Bárány méltó arra, hogy Isten 7 tulajdonságát nyerje el. Ezek: *dynamis, ploutos, sophia, ischys, timé, doxa* és *eulogia*. Csak az első tulajdonság előtt van névelő, ami azt mutatja, hogy a hét tulajdonság összetartozik, egyetlen főnévként. Az első négy tulajdonság eredetileg is Istené, a másik 3 az ember hódoló reflexiója az isteni tulajdonságokra. Azért méltó a 7 tulajdonságban való részesedésre, mert 7 tétével megmutatta Isten iránti engedelmességét és az emberek iránti irgalmasságát. E 7 tette: megöletett, ott állt, elvette (ti. a könyvet), felnyitotta, „megváltottál” és „tettél” (ti. valamivé bennünket).

A harmadik doxológia már egyszerre szól a Trónon Ülőnek és a Báránynak. Míg az első még a Bárány 7 tulajdonságát emelte ki, itt az eredeti isteni tulajdonságok kimaradnak, illetve a 4 helyett egy 5. szerepel itt: a *kratos*, viszont az imádat kifejezései közül mind a 3 szerepel. Az, hogy Istennek és Krisztusnak ugyanazt a doxológiát mondják, megfelel annak, amit *Plinius* néhány évtizeddel később a keresztyének istentiszteletéről ír: „*carmen Christo quasi Deo dicere secum invicem*”.

7,9–17

Ez a részlet a diadalmas egyházzról való látomás. Az 1–7. vers szerint az elpecsételték számát csak Isten ismeri, magát az elpecsételést János nem látja, csak hallja, kijelentésként. Akiket lát, azokat már nem lehet megszámolni, ez az egyház teljessége. Az egyház a szó eredeti értelmében katolikus, hiszen az egész emberiségre kiterjed. Győzelmes is, amit a fehér ruha és a pálma szemléltetnek.

A *győzelmes egyház liturgiája*, akárcsak az 5. részben a Bárány dicsőítése, hármasság tagolású. Am ettől a szerkezeti hasonlóságtól eltekintve éppen a tükörképe az előbbinek, amennyiben ott az első doxológia a leghosszabb és a harmadik a legrövidebb, itt viszont megfordítva, a terjedelem nő fokozatosan. Megfordítva pedig, az 5. részben az éneklők vagy beszélők száma egyre növekedett, itt viszont fokozatosan csökken (megszámlálhatatlan sokaság – a trón körül álló angyalok – Vének és Élőlények – egyetlen Vén).

A 10. versben található rövid doxológiában a győzelmes egyház azt ünnepli, hogy az üdvösség Istené és a Bárányé. A figyelemreméltó itt az, hogy *már most* győzelemként ünneplik azt, ami majd csak a 12. és 19. fejezetekben fog bekövetkezni, a sátán legyőzését és Babilon elesését. Tehát a győzelem olyan biztos, hogy a látnok még a harc előtt eldöntöttnek ábrázolja. A liturgia

tehát anticipálhatja az eljövendő győzelmet, sőt az abban résztvevőket azzal mindegy egyidejűvé teszi.

A 12. versben található doxológia „Amen”-nal kezdődik és fejeződik be. Az „Amen” kifejezésről később lesz szó. A két *Amen* közt hetes láncot találunk, melyben a 4. és 5. fejezetektől eltérőleg nincsenek különválasztva az isteni tulajdonságok és az emberi reflexiók. Egyetlen olyan fogalom található itt – az *eucharistia* –, ami eddig még nem szerepelt a doxológiákban.

A 14–17. versekben olvasható hosszabb rész nem doxológia, hanem a győzelmes egyház himnikus szárnyalású leírása antifónikus, sőt, csaknem katechizáló keretben. Az egyik Vén kérdez, János bevallja, hogy nem tud feleletet adni, majd meghallgatja az előbb még kérdező Vén feleletét az egyház titkairól. Ebből emeljünk ki két gondolatot. Az egyik az, hogy ezt a himnikus részt át meg átszövik az ószövetségi idézetek vagy legalábbis utalások. Az Ézs 49,10 és 25,8-ból találunk idézetet, de sok utalás van a 23. zsoltárra és más ószövetségi helyekre is. Ez a szentírási idézeteknek a liturgiában betöltött szerepére ad példát. A másik megjegyezni való az, hogy az egyház liturgikus szerepét emeli ki ez a szöveg, szerepel is benne a *latreuo* – „istentiszteleti szolgálatot végezni” ige. A megváltottak Isten színe előtt végzik a *latreia*-t, éjjel és nappal, mint Isten papjai, Isten pedig velük sátorozik. A szó utal a szent sátorra – *sekhina* – és arra, hogy a megváltott nép kiváltsága, hogy állandóan Istennel való közösségben, az Ő közelségében élhet.

11,15–19

E szakaszcsoportról jegyezzük meg, hogy J. Ellul nem sorolja kommentárjában a himnuszok és doxológiák közé. Ennek az az oka, hogy szétfeszítené az általa megállapított hetes keretet és így az egész Jelenések könyve által megállapított tagozódást. Pedig ez a szakasz mindenképpen liturgikus. A 7 trombitaszóval jellemezhető, a 8,6-ban kezdődő sorozatot zárja le. A hetedik angyal trombitál s válaszként „hatalmas hangok” (ezúttal többesszámban, nem úgy mint a 7,10-ben) szólalnak meg a mennyben, hirdetve, hogy „az Úr és az Ő Krisztusává lett az uralom”. Beteljesedik a 10,7 jóslata, hogy nem lesz többé „időhaladék” (*Karner*), hanem a 7. angyal szavára Isten veszi át az uralmat.

Erre a bejelentésre a 24 Vén térdre borulva hódol és áldja Istent. A műfaj itt az *eucharistia*, hálaadás. Az akklamációban a már előfordult „aki van, aki volt és aki eljövendő” kifejezésből elmarad az utolsó tag. Isten már nem „eljövendő”, hiszen hatalmával jelen van megváltottai közt. A továbbiakban a 2. zsoltár megvalósulását írja le a *Vének hálaadása himnikus formában*. Ez a zsoltár úgy látszik, komoly szerepet játszott nemcsak az őskeresztyén igehirdetésben és az Ószövetség krisztológiai magyarázatában, de a liturgiában, közelebbről az imádságokban is. Példa lehet erre az ősgyülekezet imádsága Péter és János kiszabadulása alkalmából az ApCsel 4,25 kk-ból. Ítélet és szabadítás összefonódnak a zsoltár beteljesedése leírásában, mert halottak megítéléséről, a népek haragjáról és Isten szolgálói, prófétái és szentjei megjutalmazásáról egyaránt szó esik.

Amikor a Vének himnusza befejeződik, feltárul a mennyei templom, meglátszik a szövetség ládája mint Isten jelenlétének helye és az ítélet jeleként földrengés, villámlás, mennydörgés és jégverés támad. A liturgia tehát nemcsak az eljövendő győzelmet és üdvösséget, de az eljövendő ítéletet is anticipálja és megjeleníti.

12,10–12

Ezt a rövid szakaszt „*egyhangra írt*” *kériügmaticus himnusz*nak nevezhetnénk. Nincs benne antifónia, egyetlen mennyei hang mondja el. Nincs semmilyen látható jelenet, csupán a mennyei *kéryx* kiáltja: *arti egeneto* – most meglett, megtörtént! Megtörtént Isten és a Bárány királyi uralmának megvalósulása. Ennek előzménye a sátánnak, a nagy Vádolónak (*katégór*) levettetése a mennyből. *Ellul* arra hívja fel a figyelmünket, hogy az előző versek alapján ez nem Krisztus passiójával vagy feltámadásával, hanem inkarnációjával függ össze. Az inkarnációt úgy tekinti, mint ami által Isten „a létezés szövetségére” lépett a világgal, ezért nem lehet jelen a mennyben a Vádoló. Itt rámutathatunk az inkarnációnak az ortodox teológiában s ennek következtében a liturgiában való jelentőségére. Viszont kritizálnunk kell *Ellul* véleményét, mert az Újszövetség más részeiben sehol sem találkozunk az inkarnáció és a sátán levettetése kapcsolatával, az utóbbit mindig a passióval kapcsolatos helyek említik (Jn 12,30–33; Lk 11,21–23).

A menny tehát megszabadult a sátántól, de a föld nem. A mennyben már öröm van, de a földnek „jaj”, mert a sátán dühös, tudja, hogy már kevés ideje van. Ha itt túlzás is liturgiai elemként az exorcizmust emlegetni, annyi bizonyos, hogy a sátánnak való „ellenmondás” eleme megtalálható e részben. Ezenkívül sorolja azt a 3 eszközt, amivel a kísértések közt élő egyház legyőzheti az ősi Vádlót. Ezek: a Bárány vére, a bizonyágtétel beszéde és a saját életük nem-szeretése vagy nem kímélése halálig, amiben a Mt 16,25 gondolata cseng vissza.

15,2–5

E szakaszban a *fenevadon győzedelmeskedő egyház énekét* halljuk, amint Mózes és a Bárány énekét zengik. Ezek az üvegtengeren állnak Isten trónusa előtt, vagyis a mennybolton. Az üvegtenger tűzzel vegyes, mert az égből villámok (szláv Henoch 29,2 villám = tűz a vízben és víz a tűzben) törnek elő. A megváltottak győzelme a fenevad képén és nevének számán vett diadalból áll, vagyis abban, hogy nem vettek részt a császárkultuszban. Arra utal ez, hogy az őskeresztyén liturgia kizárólagos, nem lehet résztvennie abban annak, aki embereket tisztel isteni liturgiával. *Karner* azt emeli ki, hogy az Ex 15,1–21-et, Mózes énekét a jeruzsálemi templomi kultuszban a *minchá* áldozat után énekeltek. Tehát a Jelenések könyve a napot befejező istentiszteletként mutatja be a következőket.

A himnusz majdnem teljes egészében ószövetségi idézetek összeállítása. Így szerepelnek benne Zsolt 11,2; 139,14; 145,17; Ám 4,13 (LXX); 5Móz 32,4 (LXX); Jer 10,6–7; 1Sám 2,2; Zsolt 86,9; Mal 1,11. Az idézetek jelzésszerűek, a szó szerint nem idézett kontextusokra is tekintettel vannak. *Ellul* kicsit leegyszerűsített módon a himnusz három mozzanatát emeli ki: 1. Isten tetteit hirdeti Isten népe, hiszen ők azok, akik e tetteket felismerték. Az, hogy Mózes éneke egyben a Bárányé, az Ó- és Újszövetség egységét fejezi ki a liturgia nyelvén. 2. Ezután az Úr útjait hirdeti az ének, vagyis azokat az eszközöket és módokat, melyekkel céljait eléri. Ezek az utak igazságosak és valóságosak. Végül: 3. Isten tettei és útjai nyilvánvalóvá válását, vagyis az arról való kijelentést és a kijelentés hatását hirdeti. Eljönnek Hozzá a népek, mégpedig nem félelemből, hanem meggyőződésből, látva ítéleteit vagy cselekedeteit (*dikaió-*

mata). A magyarázók vitáznak azon, hogy a Jelenések könyvének van-e missziói jellege vagy csak a meglévő egyház hűségét akarja előmozdítani. Szerintünk „a népek eljövetelének” ez a liturgiai motívuma mindenképpen missziói, csak az eredményt nem a jóakarátú emberi erőfeszítésektől, hanem Isten tettei nyilvánvalóvá válásától, tehát eszchatológikus módon várja.

19,1–10

Ez a *Bárány menyegzőjének liturgiája*. Antifónikus szerkezetű. Az 1–2. versben a nagy mennyei sokaság szava hallatszik először, majd a 3-ban ugyanők szólnak másodszer. Szólnak és nem énekelnek. A harmadik szakasz a 4. versben a 24 Vén és a Négy Élőlény *Amen*-je és Hallelujah-ja. Ezután a negyedik szakaszban a Trónról hallatszik egy hang, mely Isten dicséretére hívja fel Isten szolgálait és az Őt féltőket, ez található az 5. versben. A 6–8. versek a felszólítás földi visszhangját idézik, itt a földi sokaság felel a mennyei istentiszteletre és felszólításra a maga hálaadásával és doxológiájával, mely különösképpen azért dicséri Istent, mert eljött a Bárány menyegzőjének ideje és a menyaszszony, az egyház felékesítette magát.

Lohse úgy látja, hogy ez a doxológia az összes eddigieket összefoglalja. Igék elhagyásával és bizonyos igeidők használatával fejezi ki ez a liturgia azt, hogy Isten győzelme már bekövetkezett. Pl. a 12,10-ben még a *basileia* és *sótéria* előtt ott állt az „*egeneto*”, meglett – itt, a 19. részben ez már faktum, amit nem szükséges a *ginomai* igével kifejezni. Gondot okoz a magyarázóknak a 6. vers aoristosa, *ebasileusen*, „uralkodott” az Úr, a mi Istenünk. *Ellul* ezt azzal magyarázza, hogy a királyi uralom már megvalósult, most a menyegző következik el. Az eredeti szöveg szerint „elkezdte az uralkodást”, „uralomra jutott”.

Még két részletre mutatunk rá. Az egyik a 9. versben a Nagy Vendégségbe, a Bárány Menyegzőjére meghívottakat mondja boldognak a mennyei hang s megparancsolja Jánosnak, hogy ezt írja is meg. Vajon utalásnak tekinthető-e ez az istentisztelet bezáró úrvacsorára? Vagy az eszchatológikus vendégség kifejezése ez? – A másik érdekesség, hogy János a vele beszélő angyalt akarja imádni, de az meggátolja ezt, önmagát János és a keresztyének szolgatársának nevezi és Isten imádatára szólít fel. Ez kétségtelen a keresztyén liturgia teocentrikusságát emeli ki, ha Isten van a középpontban, akkor egyedül Őt kell imádni, még a mennyei teremtmények imádata is tilos.

II.

(„Keresztmetszet”)

1. A liturgia szereplői

Azok közt, akik a liturgiát végzik, sorrendben az első a 4,4-ben szereplő 24 Presbiter, akik 24 trónon ülnek, fehér ruhákban, arany koszorúval a fejükön. Feladatuk a hódolat és a dicséret (4,10–11; 5,9; 11,17k.; 19,4 stb.), kitharán játszanak, arany tömjénező csészékben papi szolgálatként áldozatot mutatnak be (5,8), magyarázzák Jánosnak a látottakat (5,5; 7,13), koszorújukat Isten trónja elé helyezik (4,10). A magyarázók erősen eltérnek a Vének személye megítélésében. *Bousset* 24-es számukból a babiloni állatöv 2x12 csillagára következtet. *Lohmeyer* szerint ők a Vének Tanácsa (Ézs 24,23 LXX; Dán 7,9; Jób

1,6. 21). *Lohse* angelus interpres-i szerepükre mutat rá (7,14). *Ellul* szerint a teremtés jelképei. Ha a 24 papi rendre és a léviták 24 rendjére gondolunk, valamint a Vének liturgiai funkciójára, akkor igen valószínű, hogy mind szerepük, mind személyük papi.

A *Négy Élőlény* a mennyei udvartartás legbelsőbb köréhez tartozik. Miért éppen négyen vannak? Gondolnak a Föld 4 végére, a 4 égtájra, a 4 szélre, a 4 évszakra. Utóbbi a babiloni állatöv képeinek az itt leírt 4 Élőlény külsejével való hasonlóságra utal. Világos azonban, hogy János elsősorban az Ez 1–2-ben és És 6-ban található kérubok és szeráfok képét olvasztja össze szuverén módon.

A Jelenések könyve liturgiájának további szereplői az *angyalok*, akik néha megszámlálhatatlan sokaságban (5,11), máskor pedig egyesével, egy-egy feladat végzése közben szerepelnek (7 kúrtszó, 7 csésze stb.). Része a liturgiának a *diadalmas egyház*, de része a még *küzdő, földi egyház* is. Különösen szép az a jelenet, amikor a kétféle (mennyei és földi) liturgia valami módon Isten előtt összeolvad (5,8). A 15. fejezetben „a győztesek” éneklük kitharán játszva Mózes énekét, a 7,9-ben pedig megszámlálhatatlan sokaság hirdeti, hogy az üdvösség az Istené. Az 5,13 kétségtelenül a legszélesebb, itt az egész teremtettség vagy minden teremtmény részt vesz a liturgiában. Itt még az emberen kívüli világra is gondolhatunk.

Utalást találunk az 1,8-ban a *lektor* tisztére. *Papokról* és papi szolgálatról is sok szó esik, de ezt vagy a mennyei lények végzik (áldozat, imádság, tanítás), vagy a gyülekezet minden tagjára vonatkozik, akiket a Bárány „papokká tett” (1,6; 5,12; 20,6). Az egyik legfontosabb tiszt a Jelenések könyve szellemi környezetét adó gyülekezetekben a *prófétai* tiszt lehetett (16,6; 18,24; 11,18 és 22,9). A Jelenések könyve önmagát is prófécianak tekinti (1,3; 22,7. 10) A szerző a prófétákat mondja szolgatársainak. Említi még az *apostolokat*, őket is eszchatologikus örömré hívja a szentek és próféták mellett (18,20). Szól a hamis prófétákról (2,20) és hamis apostolokról is (2,2). „A gyülekezet angyala” kifejezést (1,20; 2,1; stb.) sokféleképpen magyarázzák. Van olyan felfogás, hogy ez szó szerint mennyei lény vagy a gyülekezet mennyei exisztenciája, „jobbik énje”. Az apokaliptika nyelvén tehát ők volnának az egyes közösségeket Isten előtt képviselő szellemi valóságok (*Lohmeyer*, *Lohse*). Mások szerint viszont ők a gyülekezet püspökei, a szónak természetesen még nem monarchikus értelmében. Így *Hofius* (453) arra mutat rá meggyőzően, hogy mennyei lényekhez nem kellene leveleket írni s különös volna, ha prófétával kellene üzenetet adni Krisztusnak az angyalok részére a 2–3. fejezetekben; sőt az is különös volna, ha az egyik angyalt ítélettel fenyegetné Krisztus (1,5). Így „a gyülekezet angyala” Istennek a gyülekezetben lévő küldötte, azaz a püspök-pásztor vagy azok testülete, tehát liturgiai funkcióval bíró tisztségviselő. *Delling* azt a kérdést is felveti, hogy a 24 Vén ülésrendje a trón körül nem analóg-e a keresztyén istentiszteleten a püspök és a presbiterek ülésrendjével, esetleg a zsinagógában a Vének és a Tóraszekekrény elhelyezkedésével (52).

2. A liturgia részei

A Jelenések könyve is használja azt a *bevezető formulát*, ami a páli levelekben is megtalálható: „Kegyelem néktek és békesség...”, csak átalakítva, kibővítve, pl. így: „attól, aki van, volt és eljövendő” (1,4). Lehetséges, hogy ez a keresztyén istentiszteleten már akkor szokásos volt, de fordított irányú hatás is lehetséges.

Igen fontosak a Jelenések könyvében a *doxológiák*. Stauffer („Az Újszövetség teológiája” 63. §) a következő doxológiai – legtöbbször egyben krisztológiai – formulákra mutat rá a Jelenések könyvében: a teremtésért (3,14), inkarnációért (12–13. fejt.), passióért (5, 9k. 12), a halál legyőzéseért (1,7; 2,8; 3,7. 21), a trónra lépésért (11,15; 12,10k) és az isteni méltóságért való ünnepélyes dicséretmondásokra. Különös előszeretettel figyelhető meg a parúziával kapcsolatos kijelentésekre felelő doxológiák iránt. Gyakori az antifóna – feleletés – használata a doxológia során. A mennyei istentiszteleten hol mindig növelvő, hol meg csökkenő számú kórusok váltják egymást Isten dicséretében (vö. az 5. fejezettel). Gyakran záródik a doxológia Amen-nel. Biztosra vehető, hogy ez a gyakorlat az őskeresztyén istentiszteleten is megvolt (erről többet *Delling*, 65k).

A doxológiával csaknem egyenlő az *eulogia*. Ilyent is sokat találunk a Jelenések könyve liturgiai részeiben (5,12–13; 7,12). A pogány nyelvhasználat szerint az *eulogia* az istenség hatalmának elismerése, sokszor a gyónás, bűnvallás formájában (*Delling*, 70). *Strack-Billerbeck* (IV. 167) azt mutatja ki, hogy a zsidó liturgiában a *böráká*-hoz kapcsolódott.

Az *axios* – ‘méltó’ (4,11; 5,12) kifejezést *Delling* (70) szerint a Jelenések könyve szerzője a görög népgyűlésből ismerhette. A várost szolgáló férfiak tiszteletére emelt hellenisztikus feliratokon szerepelt. A LXX-ben a Sal Bölcs 9,12-ben fordul elő, de itt is profán értelemben. *Delling* lehetségesnek tartja, hogy a Jelenések könyvében nyer először vallásos értelmet ez a kifejezés. (Megjegyzendő, hogy etimológiailag ez a szó a mérleg két serpenyőjének vagy nyelvének egymással való megfelelésére utal.)

Három héber-arám formula: *Amen*, *Hallelujah* és *Maranatha*. Az *Amén*, mint *Delling* rámutat (73k) a zsinagógákban nem az ima záró, hanem a *benedictio*-hoz való csatlakozás formája, az egyetértés kifejezése. Inkább tartozik a doxológiákhoz, mint az imákhoz. A 19,4-ben pl. az elhangzott dicséret megerősítése a gyülekezet eddig hallgató, azaz néma fele részéről. Ezzel is aktívabb résztvevőivé válnak a liturgiának (*Cullmann*, 27). Az *Amen*-t mindig a gyülekezet mondta, nem a liturgus. Megjegyzendő, hogy a 3,14-ben Krisztus neve az, hogy „*Amen*”, ami arra utal, hogy Isten akaratához szabta életét. – A *Halleluja* csak a Jel 19,1. 3–4- és 6-ban fordul elő az Újszövetségben. A 4-ben az *Amen*-nal áll együtt. A doxológia tagolására szolgál ez a Jahve-énekekkel való dicséretére felszólító kiáltás. *Lohmeyer* szerint a hellenisztikus zsinagógai istentiszteleten szokásos liturgiai elem volt (3Makk 7,13), a Zsoltárok könyvében már gyakori (*Delling*, 54). – A *Maranatha* köztudomásúan lehet indikatívusz: „Urunk eljött”, vagy imperatívusz: „Jöj el, Urunk!” *Cullmann* rámutat arra, hogy filológiailag mindkét fordítás helyes, de épp a 22,20, ahol görögre van fordítva, mutatja, hogy az imában imperatívuszi értelemben használták (16). Nem véletlen, hogy görög iratokban arámul idézik, a Didachéból tudjuk, hogy az úrvacsoránál imádkozták el (10,6). Tehát visszatekintettek Krisztus feltámadására és megjelenésére az első Úrnapján, örvendeztek jelenlétének a gyülekezet közös étkezésén és előretekintettek a végidők mennyei liturgiájára.

A Jelenések könyvében szereplő *imádságok* elválaszthatatlanok az említett doxológiáktól és eulogiáktól, de azoknál szélesebb értelműek. Az ima egyik formája a *proskynésis*. Eredetileg azt a csókot jelenti, amivel az uralkodók

vagy istenségek előtt a földet vagy lábukat, esetleg ruhájuk szegélyét illeték. Az alázat kifejezése volt. Átvitt értelemben az imádságé. Így a lefelé fordított tekintetet, a térdelő testtartást is jelöli. Az 5,14; 16,4 sőt a 6,11 és 11,6 szerint a mennyei istentiszteleten a *proskynésis* volt a Vének felelete az elhangzott doxológiára.

Az Újszövetségben a *Krisztushoz való* imádság előfordul, de inkább csak kezdeti formájában. A Jelenések könyve ebben elől jár. Megtaláljuk benne a hálaimát: *eucharistia*, 11, 17k. Ez a „hálát adni” igével kezdődik, aztán megnevezi azt, aki iránt hálát érez (pl. *Kyrie, ho theos*), végül *hoti*-val kezdődő mellékmonddal megokolja, hogy miért hálás.

Delling részletesen foglalkozik azzal, hogy megtalálhatóak-e a *Miatyánk* elemei a Jelenések könyvében (114). Megállapítja, hogy nem a Jelenések könyvében kell keresnünk a Miatyánk eredetét, de a doxológiák utalnak arra, Aki királyságát, hatalmát és dicsőségét megőrzi és az eszkatológiai történések közt érvényesíti. Másfelől a Miatyánk doxológiája olyan dicséret, amely beleillik a Jelenések könyvébe. A Jelenések közelebb áll a Miatyánkhoz, mint az apostoli levelek. *Doxa* és *dynamis* a 19,1; 4,11; 5,12-ben, *dynamis* és *basileia* a 12,10-ben, *doxa, dynamis eis tous aiónas* a 7,12-ben fordul elő.

A liturgikus részekben nemcsak egyedül vagy szavalókórusban elmondott, hanem *énekel*t szövegeket is találunk. Az Ef 5,19 a keresztyének énekeit *psalmoi, hymnoi* és *ódai* névvel illeti. A Mk 14,26 az ószövetségi zsoltárok élénkítését a *hymnein* igével fejezi ki. Nem biztos, hogy ezeket hangszeres kísérettel adták elő az őskeresztyén istentiszteleten. A himnusz az ókori görög világban az istenek tiszteletére szerzett, művészi színvonalú, nők, fiúk vagy hivatásos énekesek (*hymnódoi*) által előadott ének. A Jelenések könyvében sem főnévi, sem igei alakban nem fordul elő, mégis, a fentiek alapján több részt jogunk van himnusznak nevezni. Többször előfordul viszont az *ódé* és az *adein* = 'énekelni' ige: 5,9; 14,3; 15,3, mindig az „új” ének, tehát valamilyen új isteni szabadításra való boldog feleletadás formájában. *Cullmann* az 5,9.12–13-at, a 12,10–12-t és a 19,1–2.6-ot a legrégebb keresztyén Krisztus-himnuszoknak tartja (24).

Az istentisztelet elemei közé tartozik az *igeolvasás* és *igehirdetés* is. A könyv már az elején utal az istentiszteleti felolvasásra (1,3) „boldog, aki olvassa és akik hallgatják” (az egyes ill. többes szám ilyen használata félreérthetetlen). Vö. a 22,17-tel: „aki hallja, azt mondja”. Erőteljesen hangsúlyozza az igehirdetés autorativitását (22,6b; 16,18k). Egész üzenete a gyülekezethez szól, nem maradhat titokban, tartalmát nem szabad „lepecsételni”, hanem meg kell ismertetni azokkal, akik várnak rá (22,10). – *Hitvallás*-szerű részeket is találunk főként a doxológiai szakaszokban, ezek közt kvázi-trinitárius elemeket is (1,4–5).

Megtalálhatóak a Jelenések könyvében a *liturgia külsőségei*. Ezek természetesen valamilyen belső tartalmat fejeznek ki az *eszközök* vagy *gesztusok* nyelvén. Többször van szó *oltárról* (6,9; 8,3), de ez nem arra utal, hogy a keresztyén istentiszteleteken lett volna ilyen, hanem a jeruzsálemi templomi kultusból vett kép. A *tömjén* használatáról maga a könyv árulja el, hogy ez jelképesen a „szentek imádságait” jelenti (5,8; 8,3k). A 7 *mécsestartó* (nem gyertyatartó, akkor még gyertya nem volt) használatáról a zsinagógai istentiszteleten tudunk, úgyszintén a *trombiták* (pl. a 8. fejezet) használatáról,

mellyel az istentiszteletek kezdetét jelezték (vö. 1,10). A trombita (*salpinx*) vagy kürt fémből készült, egyik végén öblösre képzett, másik végén szájfúvós hangszer volt. A Deuteronomium szerint csak ezüstből volt készíthető és csak az istentiszteleten volt szabad használni. A *kithara*-t szokták hárfának fordítani, de lehetne citerának is. A hárfánál kisebb volt, egy kézben tudták tartani. Régészeti leletek találtak *kithara*-ábrázolásokat. Derékszög alakú vagy hajlított fakeretre erősített húrokat pengettek az elefántcsont vagy fém pengetővel, a *plektron*-nal. Az 5,8 szerint a Vének, a 15,2 szerint a győztesek használják. A *fehér ruhák* is a mennyei istentisztelet külsőségeihez tartoznak (7,9.13; 6,11; 4,4). Az eszchatológiai beteljesedésre utal ez a viselet. De a jelenre nézve is követeli, jelképes értelemben a 3,18k, hogy „fehér ruhád legyen”. A pogány kultuszokban különösen a tisztségviselőknek, papoknak volt fehér ruhájuk. A Jelenések könyve e viselettel arra mutat rá, hogy a keresztyén gyülekezetben minden tag papi funkciót végez. Az *istentiszteletek ideje* a hét első napja, az Úrnapja volt (1,10). *Cullmann* szerint az „Úrnapja” kifejezés először a Jel 1,10-ben fordul elő s kifejezetten Krisztus feltámadásának napja (15). Az istentisztelet *helye*, a mennyei templom, illetve az „új Jeruzsálem” méreteinek, adatainak is liturgikus jelentősége van. (Akit a számszimbolika érdekel, különös tekintettel a Jelenések temploma méreteire, annak a jezsuita *Ritz Sándor*: „A templom” című és „Az Apokalipszis új Jeruzsálemének szent városa” alcímet viselő – Róma, 1975 – magyar nyelvű füzetet ajánljuk.)

3. A liturgia forrásai

Delling említést tesz (53) J. Peschek: *Geheime Offenbarung und Tempeldienst* című, 1929-ben megjelent könyvéről, melyben a szerző szinte mindent a zsidó templomi istentiszteletre vezet vissza, annyira, hogy a Jelenések könyve egész gondolatmenetét egy reggeltől estig tartó templomi szertartássorozat leírásának tartja. Így a Bárány szereplése (5,6; 14,4) megfelel a délelőtti és délutáni bárányáldozatnak, a 3 angyalszó (14,6–12-ben) a délutáni Pentateuchosz-olvasásának, amikor 3, egymást váltó olvasó szerepelt; a 14,15-ben pedig a szent kenyerekre való utalást talál.

Ugyancsak *Delling* említi (119–120) *van Gennep* tanulmányát is, aki viszont a Jelenések könyvében egy ázsiai zsidókeresztyén szekta beavatási szertartását látja tükröződni. Eszerint Krisztus szobor állt volna a mécsesstartók közt jáspisból és szardonixból faragva (ami az 1. ill. 4. fejezetek összekeverése), a 24 Vén magasabb fokozatot elért egyháztagokat jelentene, a Bárány az álarcban lévő *mystagógos*, a 13,16–18-ban (elpecsételés) a szekta titkos jelével látják el a beavatandókat stb.

Pierre Prigent *Apocalypse et Liturgie* (Paris, 1964) című, *Ellul* által idézett (235) művében az egész Jelenések könyvét az úrvacsora és a keresztség liturgiai textusaiból felépítettnek tekinti, amit eredetileg húsvéti liturgiaként használtak. Szerintünk az úrvacsorára való utalást inkább csak a 2,17 (a győztesnek enni adok „az elrejtett mannából”); a 3,20 („bemegyek és veled vacsorálok”) és 19,9 (Bárány menyegzője) nyújt. A keresztelésre talán a „fehér ruha” motívum utal.

E. Stauffer *Christus und die Caesaren* c. művében viszont a Jelenések könyve liturgiáját a császárkultuszból, közelebbről a *Domitianus* tiszteletére adott efézusi ünnepi játékokból magyarázza (192k). Az 1. fejezet krisztofániája uralko-

dói proklamációval kezdődik („Én vagyok a...”), ezt az üzenetvivő kijelölése követi (ez János), majd a címzettek meghatározása (ők a 7 gyülekezet). A 2–3. fejezet *Domitianus* ediktumai stílusát idézi: „így szól az, aki...” 2,1 stb. Főtémája a gyülekezetek vagy városok hűsége vagy hűtlensége. Hét győzelmi díjról is szó esik: nyilvános díszétkezés, örök koszorú, fehér márványlap a győztes új nevével, polgárjog, fehér ruha, tiszteletbeli jog a templomban és a trón mellett. A 4. fejezet nemcsak istentiszteletre, de a koronatanácsra is hasonlít. Az 5. fejezetben szereplő könyvtekercs a császárok ábrázolásán ott van az uralkodó kezében. A 6. fejezet apokaliptikus lovasai négyen vannak, számuk és színük megegyezik azzal, amit *Domitianus* engedélyezett Efésusban. A 8. fejezet elején említett félórás csend egyesíti a jeruzsálemi liturgiát és az efézusi ünnepi játékok liturgiáját. Rómában a császár trónja elől elhúzták a függönyt, ezzel kezdetét vette az ünnepség. Efésusban az üres trón elől húzták el a függönyt, mert ott a császár személyesen nem volt jelen. Az ábrázolásokon viszont villámköteg található az üres trónon, éppen mint a 4,5 és 11,9-ben.

Nyilvánvaló, hogy a Jelenések könyve liturgiai gondolatait több-kevesebb mértékben befolyásolták a hellenista görög kultuszok, a császárkultusz, a jeruzsálemi templomi és a zsinagógai kultusz, valamint a kialakuló keresztény liturgia. Ez utóbbival a Jelenések könyve kölcsönhatásban áll, át is vesz abból és hatással is van arra. Különösen a kisázsiai gyülekezetek istentiszteleti életével találunk benne legtöbb rokon vonást. Túlzásnak tartjuk ezért, ha valaki a Jelenések könyvében minden liturgiai részletet egyetlen eredőre akar visszavezetni. Szerintünk szuverén módon eklektikusak a Jelenések könyve liturgiai elemei. Fontos azért is hangsúlyozni, hogy egyaránt van reflexív (meglévő liturgikus elemeket visszatükröző), polemikus (meglévő liturgiákkal vitázó) és paraklétikus (a földi egyházat a mennyei egyház istentiszteletével vigasztaló) funkciójuk. Ami a másodikat, a polemikus funkciót illeti, ezek logikailag kétfélék: vagy komparatív módon hatnak (fokozzák a császárkultuszban állítottakat Krisztus tisztelete javára), vagy antagonisztikusak (ellentmondanak annak valamilyen lényegi különbség felmutatásával).

4. A liturgiai részek teológiai szerepe

Milyennek mutatják a Jelenések könyve liturgiai részei *Istent*? Jellemző a leggyakrabban használt kifejezés, amelyik mindenféle istennév használata nélkül kifejezi Isten hatalmát: „a Trónon Ülő” (a 4,2-ben találkozunk vele először, azután még sokszor). A másik liturgikus Isten-megjelölés az „aki van, volt és eljövendő” és variációi. Már az 1,4-ben is találkozunk vele. Érdekes, hogy sem itt, sem más helyeken, nyelvtanilag teljesen szabálytalanul nem deklinálja az író ezt a hármas jelzőt, mintegy kifejezve azt, hogy Isten méltóságával és összeférhetetlen a deklináció, a hajlítás. Az is érdekes, hogy a 11,16-ban már nem használja az eddigi hármas jelző utolsó tagját: „eljövendő”, ezzel Isten uralma megvalósulásának teljes bizonyosságát fejezi ki. Az, hogy az „aki van, volt és eljövendő” formula mögött az Exodus 3,14 áll, nyilvánvaló. A Pantokratór-Mindenható jelző (1,8; 4,8; 11,17; 19,6) magyarázatánál *Lohse* (16) arra mutat rá, hogy e jelző mögött a Seregek Ura (Ám 4,13) próféta kifejezés áll. Igen fontos, ha nem is gyakori, Istennek mint Teremtőnek tisztelete a Jelenések könyvében. A 4,11-ben a „Te teremtettél mindeneket és

a Te akaratodból lettek és teremtettek” olyan doxológiai formula, amelyik a császárkultusszal való polémiában rámutat valamire (ti. a teremtésre), amiben Istent nem tudják a császárok fölülmúlni. (Jellemző a Jelenések könyve liturgiai részeire az is, hogy nagyon sok bennük az ószövetségi idézet. Ezek egyik része a híres ószövetségi teofániákra való reminiscencia. Másik része pedig ószövetségi eszchatológiai üdvjövendölések beteljesedését fejezi ki. Mindenképpen írás-szerű, az ószövetségi szentiratokban gyökerező istenképpel találkozunk. Hozzá kell tennünk, hogy igen sok intertestamentális irat is ott van a háttérben, talán leginkább Henoch könyve.) Istent mint a történelem Urát mutatja be az 5. fejezet jelenete a 7 pecséttel lezárt könyvtekerccsel, ugyanakkor olyan Istenként, aki szövetségre akar lépni azzal, aki méltó arra, hogy akaratát végrehajtsa. Szövetséges Isten Ő, erre mutat a szövetségláda említése is (11,19), valamint az az ígélet, hogy az emberekkel együtt sátorozik (7,15) és a szenvedések minden maradványától megszabadítja az üdvözülöket (7,16–17). A mennyei liturgia résztvevői annak örvendeznek, hogy Istené lett a *basileia* (11, 15), Ő ítél, megítélte a Nagy Paráznát (19,2) és Ő jutalmaz (11,18). Nagyok és csodálatosak tettei, igazak és valóságosak útjai (15,3). Egyedül Ő a tökéletes (15,4). Előtte hódolnak a népek (u.o.). A mennyei liturgia felszólítja a földön lévőket Isten dicséretére (19,5).

A Jelenések könyve liturgikus részeinek *krisztológiája* nincsen ellentétben monoteizmusával, ellenkezőleg: kiegészíti és konkretizálja azt. Krisztust már az 1. fejezetben kimondottan liturgikus, főpapi öltözetben és környezetben (mécsesstartók) mutatja be. Prófétai üzenetének is van liturgiai vonatkozása, mert üzenetét a gyülekezetek istentiszteletein való igehirdetésként küldte. Fontos, hogy a 7. és 11. fejezetek liturgikus jeleneteiben Krisztus Báránként szerepel (arnion-báránka), a 11–12. fejezetben nevén nevezve: Krisztusként, a 14. és 19. fejezet ismét Báránynak nevezi. *Ellul* (92) vizsgálatait az egész Jelenésekre kiterjesztve, messzemenő következtetéseket von le abból, hogy mikor szerepel Krisztus áldozati báránként, mikor Emberfiaként és mikor mindkettőként a könyvben. Ilyen messzire most ne menjünk, annyi bizonyos azonban, hogy a Jelenések könyve liturgiai részeinek krisztológiája összetett: Krisztus áldozatát és hatalmát, papi és királyi tisztét egyaránt bemutatja. A 11. fejezet (15. v.) azt ünnepli, hogy a *basileia* az Úré és az Ő Krisztusáé, míg a 12. fejezet a *basileia*-t Istennek, Krisztusnak pedig az abban való *exousia*-t, végrehajtó hatalmát tulajdonítja (10. v.). Talán a 19. fejezetet nevezhetnénk a Jelenések könyve liturgikus részei krisztológiája csúcsának, mert itt van a Bárány menyegzőjéről szó (7. v.). Ószövetségi ígérek teljeseznek itt be a Seregek Ura által minden népnek készített lakomáról (Ézs 25,6k), de beteljesednek a szinoptikus vendégsépgépdázatok is (Lk 14,15k. és párh.).

A Jelenések könyve liturgikus részei *üdv történeti* meghatározottságúak. Nem időtlen kultuszt mutatnak be, hanem Isten üdvözítő tetteire adott liturgiai válaszokat. Ezek a válaszok maguk is események, beletagolódnak az üdv rendjébe. Az exegetikai részeknél láttuk, hogy a liturgia néha nem a megtörtént, hanem a még meg nem történt eseményekre reflektál proleptikusan, előlegezve az eljövendőket. Üdv történet és profán történet nem válnak el, hanem ahogyan ez az apokaliptikában szokásos, egységet alkotnak. Tanulság ebből, hogy a liturgia, bár örök értékek hordozója, nem lehet időfeletti, történetetlen, de eseménytelen sem. Isten tetteire figyel és válaszol, de maga is

eseményé válik, úgy mint missziói alkalom, imádság az evangélium terjedéséért, a kijelentés megértéséért, adoráció, intercesszió és – ahogy az ortodox egyház nevezi – „elénekelt dogma”, tehát tanítás és hitvallás. Az üdvtörténeten belül legfontosabb a Jelenések könyvében az *újjáteremtés*. Van olyan felfogás, mely párhuzamot von a Genézis és a Jelenések könyve közt annyiban, hogy a Gen 1 a teremtést foglalja liturgiai keretbe, a 7-es tagolásban, a Jelenések könyve is 7-es tagolású keretbe foglalja az újjáteremtést.

Megfigyelhető a Jelenések könyve liturgiájának *kozmi küssá válása*. Az 1. fejezetben a száműzött János az Úrnapiján az istentiszteletre gondol, melyen távolléte miatt nem tud résztvenni, tehát a magánossá vált ember liturgiájával kezdődik a könyv. Aztán a 7 gyülekezet istentiszteleti életét jeleníti meg (2–3. fejj.), majd a 4. fejezettől a mennyei istentiszteletbe kapcsol be. A 7. és 11. fejezetekben a megdicsőült és a földön küzdő egyház liturgiájával találkozunk, részt vehetünk a győztesek istentiszteletén, végül a 19. résztől a 22. végéig eljutunk ahhoz a ponthoz, melyben liturgia és élet már nem két különálló valóság, hanem a kettő egybeolvad. A „templom nélküli város” látomása nem a profánvá váló szent, hanem a szentté vált profán világot mutatja be. Ez a kép kettős gondolatból épül fel. Az egyik a „templomtradíció”-val szemben a „sátortradíció” érvényesülése. Nincs templom a szent városban (21, 22), de „Isten velük fog sátorozni” (21,3). Tudni kell, hogy e hagyomány szerint Izrael a szent sátor korszakában engedelmesebb volt, mint a templom korszakában. A másik motívum itt Jézus idézete, hogy a lerombolt templomot újjáépíti, mely „nem kézzel csinált lesz”. A Jelenések könyve azt mondja el, hogy a kőtemplom helyére a végidők gyülekezete lép, melyben maga Isten van jelen.

Irodalom

1. Kommentárok:

Bousset, Wilhelm: *Die Offenbarung Johannes*. 6. kiad. Göttingen 1906. – Charles, R. H.: *The Revelation St. John's. International Critical Commentary*. – Ellul, Jacques: *Apocalypse*. Neukirchen-Vluyn 1981. – Karner Károly: *Apokalipszis*. Bécs 1974. – Kocsis Elemér: *Jelenések könyve magyarázata*. Jubileumi Kommentár. Bp. – Lohmeyer, Ernst: *Die Offenbarung des Johannes*. Handbuch z. NT. Tübingen 1924. – Lohse, Eduard: *Die Offenbarung Johannes*. 8. kiad. NTD. Göttingen 1960.

2. Egyéb szakirodalom:

Cullmann, Oscar: *Urchristentum und Gottesdienst*. Zürich 1950. – Delling, Gerhard: *Der Gottesdienst im NT*. Berlin 1952. – Goppelt, Leonhard: *Theologie des NT*. 3. kiad. Göttingen 1980. II. r. 44. §. – Hofius: *GPM (71)* 1982. 453kk. – Stauffer, Ethelbert: *Christus und die Caesaren*. 4. kiad. Hamburg 1952. – uő.: *Az Újszövetség teológiája*. Ford.: Kocsis Elemér. Bp. 1981. – Strack-Billerbeck: *Kommentar z. NT (aus Talmud u. Midrasch)*. München 1969. IV. 167.

Certe quia p[ro]p[ter] est regni
nō tardabit p[ro] lau-p[ro]u
ficat[us] est cu[m] vlti[m]ū desiderat uniu[er]sa t[er]ra
est Rex pacificus sup[er] om[n]es Reges un[us]
sicut sol saluator m[un]di et descendet i[n]
sup[er] gram[m] alla

Kéziratlap az Isztambuli Antifonáléból